

ריבוי וגוונים של "ציוניות"

מירה קצבורג-יונגמן

אלון גל (עורך) / **הציונות לאזורים: היבטים גאוגרפיים**, שלושה כרכים, ירושלים ושדה בוקר: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, 2010, 1,231 עמודים

הציונות לאזורים הוא מפעל היסטוריוגרפי ענק בן שלושה כרכים, הכולל 26 מאמרים, ארוכים ומעמיקים, פרי עטם של טובי החוקרים, משני דורות של חוקרי ציונות, מישראל ומהתפוצות. מאמרים אלה פורשים פנורמה ענקית, עשירת גוונים ורחבת-היקף, של 25 "ציוניות" בכל חלקי תבל. למאמרים הוקדם מבוא מקיף וכן מבואות קצרים לכל אחד משערי הספר.

תמונה רחבה זו והישגיו האחרים של המפעל, שיוצגו להלן, הם פרי תפישה רחבה ואינקלוסיבית (מכילה) של הציונות, שאותה העורך רואה כ"תופעה לאומית יהודית בת 200 שנה, שביטוייה השתרעו ומשתרעים על פני חמש יבשות והיא עוצבה בדפוסים גאו תרבותיים רעיוניים ומגוונים ביותר" (כרך א, עמ' 13). הספר דן בתופעות הציונות לאזוריה ולדורותיה, לרבות תופעות החורגות ממסגרתה של הציונות המאורגנת.

העורך הגדיר את מטרתו העיקרית של הספר כ"ניסיון של ההיסטוריוגרפיה הציונית העכשווית לתאר ולנתח את ההתפתחויות של טיפוס ציונות ("ציוניות") שונים באזורים גאו תרבותיים שונים". בסדנאות שהתקיימו כהכנה לכתיבת המאמרים, ושבהן גובשה גישת הספר, הייתה הגישה "מכילה (בהיפוך למדירה)". החוקרים שנטלו חלק בעיצובו ראו במפעל "תרומה של העשרה, תיקון והשלמה מדעית להיסטוריוגרפיה שהייתה קיימת עד אז" (כרך א, עמ' 10). הספר אינו בא אפוא לחולל מהפכה אלא להעניק העשרה ו"השלמה מתקנת" לכתובה ההיסטורית על אודות הציונות.

ד"ר מירה יונגמן, מן המחלקה להיסטוריה, פילוסופיה ומדעי היהדות באוניברסיטה הפתוחה, היא חוקרת של תולדות עם ישראל בעת החדשה. ספרה, *Hadassah: American Women Zionists and the Rebirth of Israel*, ראה אור בשנת 2012 בהוצאת Littman Library of Jewish Civilization (Oxford). בעברית ראה הספר אור בהוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב בשנת 2008.

מירא"ל: mirayu@openu.ac.il

הנחת היסוד של עורך הספר היא, כי באזורים גאו-תרבותיים שונים נוצרו טיפוסים שונים של ציונות, שהתגבשו באופן שונה בהתאם לתנאים שנוצרו באותם אזורים. הוא מבחין בציונות בכל קהילה יהודית בעולם, גם בקהילות הפריפריאליות ביותר והמרוחקות ביותר ממרכזי החיים היהודיים. הצמצום היחיד בספר הוא, לפיכך, מטעמים שונים, העיסוק רק בציונות התפוצות ולא בזו של היישוב ומדינת ישראל (וראו הסברו של גל במאמר "לקראת היסטוריוגרפיה ציונית אזורית", בתוך: אלי צור (עורך), **עולם ישן אדם חדש: קהילות ישראל בעידן המודרניזציה – מוגש לישראל אופנהיימר בהגיעו לגבורות**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשס"ה, עמ' 299). מיקוד הדיון בציונות התפוצות בהיקף רחב ומקיף כל-כך הוא מפעל ללא תקדים.

בעיצוב ההיבט התאורטי של גישתו הושפע העורך ממחקריהם של חוקרים המשתייכים לאסכולה "היסטורית-אתנית", בהם מחקריהם של הסוציולוג הבריטי-היהודי אנתוני סמית (והחשוב שבהם לענייננו הוא ספרו **האתניים של הלאומיות** [The Ethnic Origins of Nations] משנת 1986, ושל ההיסטוריון האוסטרלי-הבריטי ג'ון האצ'ינסון (Hutchinson) ואחרים. חוקרים אלה רואים בלאומיות תופעה מגוונת, שהתפתחה במשך מאות שנים, לעתים מאות רבות, באופנים שונים באזורים שונים בהתאם לנסיבות ההיסטוריות השונות (בניגוד לתפישה "המודרניסטית" שראתה בלאומיות תופעה אחת אחידה "המשכפלת את עצמה" בארצות שונות).

כיוון שעיקר הדיון, לדידו של העורך, הוא החקר האזורי של התופעה הציונית, בנוי הספר מדיונים אזוריים – שתי ארצות מכל אזור. אלה עוסקים במכלול רב מאוד של היבטים, בכללם השפעת הציונות על הזהות היהודית, מקומה בחייהם של תומכי הציונות, השפעתה על התמודדותם של יהודים עם סביבתם (כמו התמודדות עם עימותים לאומיים שהקיפו אותם), עם תפישתם העצמית כלאום, מקומה במה שמכונה "הישרדות יהודית" בארצות המערב, בחינוך העברי והיהודי, תנועות נוער ציוניות, יחסי מרכז ופריפריה בתוך התנועה הציונית ועוד ועוד.

התפישה הרחבה של הציונות באה לידי ביטוי גם במסגרת הכרונולוגית של הספר, שעורכו רואה בה "תופעה לאומית יהודית בת 200 שנה", "שראשיתה במאה ה-18" (כרך א, עמ' 13). רוב כותבי המאמרים לא הקדימו אמנם עד כדי כך, והחלו את דיונם בהופעתה של תנועת "חיבת ציון". המאמרים דנים בתופעת הציונות מראשיתה ועד עצם ימינו. חלקם, ואחדים אפילו במלואם – עוסקים בתקופה שלאחר הקמת המדינה, ששינתה ממילא את תפקידיה של הציונות. פרישת הדיונים על פני תקופה כה ארוכה תורמת ממד נוסף לשונות הרבה הנדונה בספר, המתאר תופעה (ויש שיאמרו מכלול של תופעות) שמתפרשת על פני 200 שנה. כך

למשל, הציונות הרוסית נסקרת בשלושה מאמרים שונים המתפרשים על פני תקופה שראשיתה ב"חיבת ציון" וסיומה בשנת 1991, והם דנים בציונות באימפריה הרוסית, ברוסיה הסובייטית (1917-1939) ובברית-המועצות (1945-1991). כל אחד מן המאמרים מתאר תקופות שונות, שבהן שררו תנאים שונים לחלוטין באותו אזור עצמו.

ערך רב כשלעצמו יש למבוא לספר, היוצר אינטגרציה בין חלקי הרבים. העורך מציג בו את הנחות היסוד שהנחו אותו בעריכת הספר, את טיב הניסיון לחידוש היסטוריוגרפי ואת המסקנות הנובעות מן המאמרים שבו בנוגע לטיפוסים השונים של הציונות (את הגורמים להתהוותה של ההיסטוריוגרפיה הציונית לדורותיה, כפי שהוא רואה אותם, הוא פירט קודם במאמרו "לקראת ציונות אזורית", שהזכרתי לעיל). כן מציג העורך בהרחבה את המסקנות העולות ממאמרי הספר בנוגע לציונות באזורי העולם השונים ואגב כך מחדד, ממקד, ולעתים אף מעמיק, את מסקנותיהם ואת מסקנות הספר בכלל. אחת מטענותיו היא, כי ההיסטוריוגרפיה הציונית התפתחה באופן שהתפתחה, בין היתר, כתולדה של אי-קבלת האַחֲרוֹת, והייתה להיסטוריוגרפיה מדירה (הסבר משלים לטענה זו מצוי במאמרו המעניין של ירון צור בכרך ב על הציונות במרוקו, שבו הוא מסביר את הסיבות ליחסי מרכז ופריפריה בתוך הציונות עצמה).

שני חידושים חשובים של המבוא ושל הספר בכללו הם הצגת "טיפוסי ציונות" שנוצרו באזורי העולם השונים, כתוצאה מן השילוב של התנאים הסובבים, אופי היהדות וגורמים נוספים. הַדְגָשׁ מבורך אחר הבא לידי ביטוי בספר, ובייחוד במבוא, הוא ראיית המסורת היהודית כאחד מבסיסי הציונות, והוא מושתת מבחינה מדעית על הטיעון במחקרו של אנתוני סמית בדבר היסוד הדתי והזיכרון ההיסטורי הגלום בו כגורם מהותי בעיצובה של הלאומיות. העורך מבחין בשישה טיפוסים שונים של ציונות, שאותם אמור הספר להאיר ועל-פיהם נחלקים שערי השונים של הספר: "ציונות של תמורה ותקומה" (מזרח-אירופה), "ציונות של זהות וליברליות" (מרכז-אירופה), "ציונות של גאולה לגווינה" (הבלקן), "ציונות של רצף ותחייה בתמורותיה" (המזרח התיכון וצפון-אפריקה), "ציונות של תפוצה ותעודה" (אירופה המערבית ואמריקה הצפונית), "בין ציונות תפוצתית לציונות התקומה" (אמריקה הדרומית ואפריקה הדרומית).

חלקו הראשון של הספר דן בציונות במזרח-אירופה ובמרכזה – הציונות "הקלסית". הוא פותח במאמרם של יונתן פרנקל וישראל ברטל על הציונות באימפריה הרוסית ומביא אחריו מאמרים עוקבים בזמן המתארים את תולדותיה של הציונות באזור זה של העולם: במאמרים על הציונות הפולנית, הציונות ברוסיה הסובייטית (1917-1939) והציונות בברית-המועצות מתום מלחמת העולם השנייה

ועד העלייה לישראל בשנות ה-90 של המאה העשרים. את החלק הזה חותם מאמר על הציונות ברומניה. החלק הדן במרכז-אירופה מורכב משני מאמרים על הציונות בגרמניה מראשיתה ועד עליית הנאצים, ובציונות באימפריה האוסטרית ו"הארצות היורשות". מאמר אחרון זה דן באזור, שהעיסוק ההיסטוריוגרפי בו מצומצם בהשוואה לדיון ביתר האזורים הנדונים בכרך, ובו מצביעה הכותבת, מרשה רוזנבליט, על הציונות כגורם המעצב את מקומם של היהודים בקיסרות האוסטרית, ועל כך שהקיסרות אפשרה ליהודים אוסטרים להישאר ניטרליים במהלך העימותים הלאומיים שסבבו אותם, תוך שהיא מאפשרת להם לאמץ זהות חלופית.

הכרך השני מוקדש לציונות בקהילות הספרדיות בארצות הבלקן (יוון ובולגריה), שאותן מגדיר העורך כ"ציונות של גאולה לגווינה", והמשכו בציונות בקהילות במזרח התיכון (עירק ומצרים), צפון-אפריקה (מרוקו וטוניסיה) ואסיה התיכונה (איראן, אפגניסטן ובוכרה). דומה שבחלק זה מצוי אולי התיקון ההיסטוריוגרפי החשוב ביותר בספר, תיקון לעיוות שמקורו, בין היתר, כפי שמשמע מדברי העורך, ב"אי-קבלת האַחֲרוֹת". הכרך מכיל ארבעה מאמרים מקיפים על הציונות בארצות אלה, באסיה ובאפריקה. ממאמרו של חיים סעדון על הציונות בטוניסיה עולה, באופן לא-צפוי למי שאינם בקיאים בנושא, תמונה של ציונות מאורגנת וחזקה. מאמרו המקיף של ירון צור על הציונות במרוקו (היהדות הגדולה ביותר בארצות האסלאם) מציב לעומת זאת תמונה, שמסבירה מדוע לא הצליחה להתפתח בה תנועה ציונית חזקה. הכרך חותם בשלושה מאמרים על הציונות באיראן ובשתי ארצות נידחות ממש, אולי המרוחקות ביותר ממרכזי הציונות – תרתי משמע – שגם בהן רואה העורך ציונות: אפגניסטן ובוכרה.

הכרך השלישי מוקדש, ברובו הגדול, לציונות המערב, "הציונות התפוצתית", שאף עליה חל, במידת-מה, הכלל של אי-קבלת האחר בציונות, זו שהאידיאולוגיה שלה שונה לחלוטין מן "הציונות המגשימה". העורך רואה בסוג זה של ציונות "גורם משלים להוויית התפוצה ולא תחליף לה", ואת "הצורך בשימור היהדות" כמשותף לחלקיה השונים. הגדולה בציונויות אלה היא, כמובן, הציונות האמריקנית, שלה מקדיש העורך מאמר גדול וחשוב פרי עטו, שכותרתו "מאפייני הציונות האמריקנית". הישג רב-ערך של מאמר זה הוא בהבהרה, עד כמה השפיעו מאפיינים תרבותיים וחברתיים אמריקניים על הדפוסים הרעיוניים של ציונות זו. הוא מצביע, לדוגמא, על מקומה החשוב של הדת בציונות האמריקנית, על רקע משקלו המשמעותי של הפלורליזם הדתי בחברה האמריקנית. כן הוא מצביע על הקשרים בין האתוס האמריקני לבין הציונות שהתגבשה בה, ועל היסוד האוניברסליסטי החזק שבה. הוא גם מיטיב להדגיש את הקשר בין אופייה של היהדות האמריקנית ובעיותיה

לבין אופי הציונות שהתגבש בה. מאמרו של הוניג על הציונות באוסטרליה מעניק ממד השוואתי מעניין עם הציונות האמריקנית. גם זו, מסתבר, פיתחה אידאולוגיה של אי-שלילת הגולה כתוצאה מזיקתה החיובית לחברה האוסטרלית. וכאן המקום לציין את הערך הרב שיש לכינוסם יחד בספר אחד של מספר כה רב של מאמרים הדנים בפסיפס של ציוניות שונות ומגוונות. מאמרים אלה מאפשרים לקורא לגבש ראייה השוואתית בין סוגים דומים ושונים של ציונות, ולמצוא את המשותף והמבדיל ביניהם. לכך יש ערך מחקרי שלא יסולא בפז.

הישג נכבד של הספר הוא בהרחבת המושג "ציונות" עד כדי נגיעתו בכל קהילה יהודית בעולם. הספר דן באריכות בציוניות שנחשבו פריפריאליות מבחינת גודלן וריחוקן האידאולוגי והגאוגרפי מן הציונות "המגשימה" וממרכזי הציונות באירופה. יתר-על-כן, מניין המאמרים על ציוניות שאינן נמנות עם הציונות "הקלסית", רב בהרבה מאלה הדנים בציונות הרוסית, הפולנית, הגרמנית וזו שהתפתחה בקיסרות ההבסבורגית. רוב רובו של המפעל הוקדש, אם כן, דווקא לאותן ציוניות שלא היה מקובל להגדירן כציונות מובהקת, וכמה מהן אף נעדרו לחלוטין מן ההיסטוריוגרפיה הציונית.

דוגמא טובה ורבת-חשיבות לכתובה על התנועות שהיו רחוקות ממרכזי הציונות היא מאמרו של יעקב רואי על יהודי ברית-המועצות לאחר מלחמת העולם השנייה. לדבריו, משנות ה-20 של המאה העשרים, "לא הייתה לתנועה הציונית בברית המועצות מסגרת ארגונית פורמלית" (כרך א, עמ' 182), לא מנהיגות ולא קשרים עם מוסדות ציוניים בחוץ לארץ או עם מסגרות יהודיות, בכללן מדינת ישראל. רואי מאפיין את התנועה הציונית בברית-המועצות עד לשלהי שנות ה-60 בכך שהייתה מורכבת מקבוצות קטנות של יהודים שלמדו עברית, התעניינו בהיסטוריה היהודית, בנעשה בישראל ובתרבות היהודית, ושאפו לעלות ארצה, אך לא הגדירו את עצמם כציונים, בין היתר עקב הסיכון שהיה כרוך בכך, מאחר שהתנועה הציונית הייתה אסורה בברית-המועצות על-פי חוק.

הספר השיג את המטרה שהציב העורך: ניתוח הציונות באזורים גאוגרפיים שונים על-פי פרמטרים של "אופי הקהילה, יהדותה, טיב הסביבה הלא-יהודית מבחינת המשטר ואופי הלאומיות וכן המפגש עם החברה הלא יהודית" (כרך א, עמ' 14). רוב הכותבים ביקשו לתאר ולנתח את הציונות בארצות שבהן הם דנו מתוך מכלול ההיבטים האלה. רובם ככולם כותבים על הנסיבות והתנאים המיוחדים שהשפיעו על התהוות האופי המיוחד של הציונות בארצות הנדונות, בתנועות הלאומיות שהשפיעו על התפתחותן, בנסיבות המיוחדות שבהן חיו היהודים או שאליהן נקלעו, ובהשפעות דפוסי היחסים בין היהודים לחברות שבתוכן חיו. רובם עשו זאת תוך כדי תיאור

ההשתלשלות ההיסטורית של הציונות. אחרים הקדישו מקום רב יותר לניתוח הגורמים השונים שעיצבו את הציונות בארצות המסוימות. דוגמא טובה לניתוח כזה היא מאמרו של גדעון שמעוני על הציונות בדרום-אפריקה, שבו הוא פורש את הנסיבות שיצרו את טיפוס הציונות המיוחד לה: אופייה של הקהילה היהודית בדרום-אפריקה, הסביבה החברתית שלתוכה נכנסו היהודים שהיגרו אליה ואופיו של המשטר במדינה זו. שמעוני משתמש גם בהשוואות עם ארצות דוברות אנגלית אחרות, בייחוד עם ארצות-הברית, ובאמצעותן הוא מבהיר את ההבדלים ביניהן. בהמשך סוקר שמעוני את התמורות שעברו על הציונות בדרום-אפריקה עד ימינו כמעט.

"לא לנו המלאכה לגמור", כותב עורך הספר הרואה את מפעלו כראוי להמשך. ואכן, גם 1,200 עמודים אינם יכולים להקיף את כלל גווניה של ההווה הציונית. אך אין ספק, שהספר מעניק לקורא יריעה מחקרית רחבה בנושא זה על מכלול השונות שבו ועל ריבוי גווניו. עם זאת, היבט אחד של המחקר ראוי ללא ספק להמשך: תפקידה החשוב של ציונות הנשים בארצות המערב כמו גם באזורים אחרים. היבט זה בציונות טרם זכה לכיסוי מחקרי מספק. כך, לדוגמא, אין מחקר על ויצ"ו הבינלאומית (WIZO – Women's International Zionist Organization), שהייתה ועודנה ארגון כלל-עולמי – לפני השואה היו לארגון זה סניפים בכל רחבי אירופה, ומחקר על אודותיו עשוי לפיכך (ומסיבות נוספות) להאיר היבטים חשובים בתולדות הציונות לדורותיה. ולבסוף, חשוב לציין, כי המאמרים בכרכים אלה עשויים לעניין לא רק את חוקרי הציונות: כל קורא משכיל, שמתעניין בציונות בכללה או בציונות בחבל ארץ מסוים, עשוי למצוא בהם עניין רב.

לסיכום, הספר השיג את מטרתו בהצגת היסטוריוגרפיה רחבה עשירה ומדויקת יותר של הציונות מזו ששורטטה בהיסטוריוגרפיה המדירה. הוא מציג תמונה רחבה, פלורליסטית ורבגונית של הציונות, ובכך הופך את הכרכים לספר יסוד בחקר הציונות, שעשוי לשנות את הבנתה הכוללת וממילא גם את הגישות המחקריות כלפיה ואת כתיבת קורותיה. יתר-על-כן, הספר השכיל, ללא ספק, להוכיח את דברי עורכו (כרך א, עמ' 39): "הציונות התפתחה בחמש יבשות [...] במשטרים שונים מן הקצה אל הקצה – באזורי מצוקה ודיכוי ובאזורים של דמוקרטיה ושיוויון; ועם כל הגיוון הגאו תרבותי נותרה הציונות נטועה בשורשיה בציוויליזציה היהודית ובתרבות פוליטית יהודית".